

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN

ŞƏRQŞÜNASLIQ

JURNALI

JOURNAL OF
ORIENTAL STUDIES
OF BAKU STATE UNIVERSITY

1/2025

E-ISSN 3134-7231

Bakı - 2025

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində
21 oktyabr 2021-ci il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir
(Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmə nömrəsi 4361)*

Baş redaktor:
akademik Rafael Hüseynov

Redaksiya heyəti:

BELLİNGERİ CAMPIERO

Professor; Venesiya Ka Foskari Universiteti, İtaliya

CAVADİ HƏSƏN

Professor; Kaliforniya Universiteti, ABŞ

CƏLİLOV OQTAY

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

ÇALISOVA NATALIYA

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti, Rusiya

EKİCİ METİN

Professor; Ege Universiteti, Türk Dünyası

Araşdırmaları İnstitutu, Türkiyə

FİLİPPOV ALEKSANDR

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Sankt-Peterburq Dövlət Universiteti, Rusiya

XƏNDAN AYDAN

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

KAZIMOV MEHDİ

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

QARADAĞLI VUQAR

Filologiya elmləri doktoru, dosent;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

QASIMOVA AİDA

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

LO MBAYE

Professor; Dyuk Universiteti, ABŞ

MANSOOR ASMA

Professor; İslamabad Beynəlxalq İslam

Universiteti, Pakistan

MƏMMƏDOVA ƏSMƏTXANIM

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

NİKOLAYEVA MARIYA

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

Rusiya Elmlər Akademiyası, Rusiya

OÇİLOV OZODCON

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru;

Özbəkistan Dövlət Şərqsünaslıq Universiteti,

Özbəkistan

RƏSULOĞ ƏSGƏR

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Milli Arxiv İdarəsi, Azərbaycan

RÜSTƏMOV RUFƏT

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

SUFİYEV ŞODİMAXAMMAD

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyası,

Tacikistan

TOBİA STEFAN

Professor; Strasburq Universiteti, Fransa

Bakı Dövlət Universitetinin **ŞƏRQŞÜNASLIQ** jurnalı/Journal of **ORIENTAL STUDIES** of Baku State University, № 1, 2025. – 176 səh. Bakı, BDU, 2025.

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Aida QASIMOVA

“BAXIŞLAR ONU GÖRƏ BİLMƏZ”: KLASSİK AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA GÖZ VƏSFİNİN NƏZƏRİ-ESTETİK ÇALARLARI

“No Vision Can Encompass Him”: The Theoretical and Aesthetic Aspects Of Eye Description In Classical Azerbaijani Poetry

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1051>

11

Aydan XƏNDAN

XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏNVƏLLƏRİNDƏ TÜRK ƏDƏBİYYATINDA KÖHNƏDƏN YENİYƏ KEÇİD VƏ ƏDƏBİ CƏRƏYANLAR

Transition From Old To New And Literary Currents In Turkish Literature At The End Of The 19th Century And Early 20th Century

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1056>

25

Nigar İSMAYILZADƏ

XV ƏSR TƏSƏVVÜF POEZİYASINDA ZÜMRƏ ƏDƏBİYYATI VƏ İLAHİ EŞQ

Zumra Literature And Divine Love In 15th-Century Sufi Poetry

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1015>

38

Rafael HÜSEYNOV

SHAHRASHUB IN EASTERN POETRY AND NATIONAL SELF-EXPRESSION IN URDU SHAHRASHUBS

Şərq şeirində şəhraşub və urdu şəhraşublarında milli özünüifadə

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1064>

45

Şəhla ABDULLAYEVA

SÖZLƏ SEYR EDƏN RUH: ŞEYX FƏRİDƏDDİN ƏTTAR NİŞAPURİ

A Soul Journeying Through The Word: Farid Al-Din Attar Of Nishapur

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1029>

69

DİLÇİLİK

Əsmətəxanım MƏMMƏDOVA

FARS DİLİNDƏ KİPLƏŞƏN SAMİT BİRLƏŞMƏLƏRİNİN FONETİK SƏCİYYƏSİ (NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XƏMSƏ”Sİ ƏSASINDA)

Phonetic Characteristics Of Consonant Clusters In Persian (Based On Nizami Ganjavi's “Khamsa”)

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1046>

81

Heybət HEYBƏTOV

ŞAHİD BEYTLƏRİN FİLOLOJİ ƏHƏMİYYƏTİ

The Philological Significance Of Shahid Bayts

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1035>

95

TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİ VƏ ÇEVİRMƏLƏR

Əsgər RƏSULOĞ

TÜRKDİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏDƏ YALANÇI EKİVALENT PROBLEMI

False Equivalents Problem In The Turkish-Azerbaijani Translation

109

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1075>

Eldost İBRAHİMOV

RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYA DÖVRÜNDƏ TƏRCÜMƏŞÜNASLIQDA SÜNİ İNTELLEKT VƏ İNSAN AMİLİ

Artificial Intelligence And Human Factor In Translation In The Era Of Digital Technology

122

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1012>

Gülnar ƏQİQ CƏFƏRZADƏ

ŞEYX FƏRİDƏDDİN ƏTTAR NİŞAPURİ. “ŞEYX SƏNAN” HEKAYƏTİ

Sheikh Faridaddin Attar Nishapuri. The Story Of “Sheikh Sanan”

129

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1001>

TƏQDİMATLAR, RƏYLƏR, DƏYƏRLƏNDİRMƏLƏR

Kəmalə NURİYEVA

ABBASQULU AĞA BAKIXANOV. RİYAZÜL-QÜDS (ilk tam nəşri haqqında)

Abbasqulu Agha Bakikhanov. Riyāz Al-Quds (About The First Complete Edition)

151

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1058>

Rafael HÜSEYNOV

ƏRƏB ƏDƏBİYYATINDAKI SİRƏLƏRƏ AZƏRBAYCAN ŞƏRQŞÜNASLIĞINDAKI İLK KOMPLEKS YANAŞMADA MÜSBƏT VƏ DƏQİQLƏŞDİRİLMƏLİ MƏQAMLAR

Positive Points To Be Clarified In The First Comprehensive Approach To Siras In Arabic Literature Within Azerbaijani Oriental Studies

155

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1023>

APA7 qaynaq göstərmə təlimatı

172

Nəşrə dair tələblər

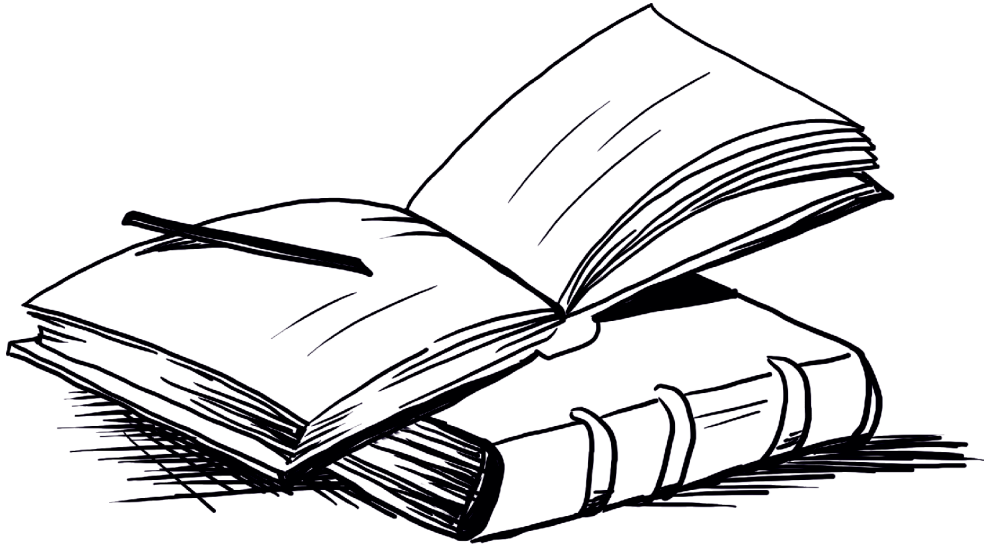
174

Publication requirements

175

DİLÇİLİK

UOT 811.222.1
DOI <https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1046>

FARS DİLİNDƏ KIPLƏŞƏN SAMİT BİRLƏŞMƏLƏRİNİN FONETİK SƏCİYYƏSİ (NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XƏMSƏ”Sİ ƏSASINDA)

ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA*

Xülasə

Dil, nitqimiz ardıcıl şəkildə bir-birini izləyən müxtəlif səs axınlarından, tələffüz zamanı asanlıqla ayrılı bilən fonetik parçalar birləşməsindən ibarətdir. Zənciri xatırladan insan nitqini mürəkkəbdən sadəyə doğru (analizə görə) hissələrinə ayırısaq, nitqdən sonra ən böyük vahid olan cümlə silsilələrindən başlayıb, ən kiçik dil vahidi olan fonemdə bitirməliyik. Bunlara uyğun olaraq dilin fonetik vahidlərini analizə görə hissələrinə ayırısaq, onda intonasiya sistemindən başlayıb, səs və sükunda qurtarmalıyıq.

Fars dilinin fonemlərinin 6 sait, 23 samitdən ibarət olduğunu bildiyimizdən 3 heca növünü əsas götürsək, fars dili hecalarının sayı 76.314 olmalıdır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sayın mümkün olması üçün dildəki samit və sait fonemlərin yanaşı işlənməsində heç bir məhdudiyyət olmamalı idi. Hər bir fonem (səs) maneəsiz və istisnasız bir-birinin yanında gələ, işlənə bilsəydi, biz asanlıqla yuxarıdakı rəqəmi əldə edə bilərdik. Lakin hər bir fonemin bir-birinin yanında yer almaq imkanı olmadığından hecaların sayı yuxarıdakı rəqəmdən xeyli az, hətta ondabirindən də kiçik faizə bərabərdir.

Bu araşdırmamızda fars dilinin kipləşən-partlayışlı samitlərinin CVCC tipli heca formulu üzrə distributiv xüsusiyyətlərini Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si əsasında tədqiqata cəlb etmişik.

Açar sözlər: samit, sait, kipləşən samitlər, heca, fonem, Nizami, Xəmsə

Giriş

Dil, nitqimiz – ardıcıl şəkildə bir-birini izləyən müxtəlif səs axınlarından, tələffüz zamanı asanlıqla ayrılı bilən fonetik parçalar birləşməsindən ibarətdir. Zənciri xatırladan insan nitqini mürəkkəbdən sadəyə doğru (analizə görə) hissələrə ayırısaq, nitqdən sonra ən böyük vahid olan cümlə silsilələrindən başlayıb, ən kiçik dil vahidi olan fonemdə bitirməliyik. Bunlara uyğun olaraq dilin fonetik vahidlərini analizə görə hissələrə ayırısaq, onda intonasiya sistemindən başlayıb, səs və sükunda qurtarmalıyıq.

Fars dili fonemlərinin 6 sait, 23 samitdən ibarət olduğunu bildiyimizdən 3 heca növünü əsas götürsək, fars dili hecalarının sayı 76.314 olmalıdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu sayın mümkün olması üçün dildəki samit və sait fonemlərin yanaşı işlənməsində heç bir məhdudiyyət olmamalı idi. Hər bir fonem (səs) maneəsiz və istisnasız bir-birinin yanında gələ, işlənə bilsəydi, biz asanlıqla yuxarıdakı rəqəmi əldə edə bilərdik. Lakin hər bir fonemin bir-birinin yanında yer almaq imkanı olmadığından hecaların sayı yuxarıdakı rəqəmdən xeyli az, hətta ondabirindən də kiçik faizə bərabərdir.

* Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent; Bakı Dövlət Universiteti; kamillik@mail.ru; ORCID No: 0000-0002 9055-2313

Bu araşdırmamızda fars dilinin kipləşən-partlayışlı samitlərinin /CVCC/ tipli heca formulu üzrə distributiv xüsusiyyətlərini Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si əsasında tədqiqata cəlb etmişik.

Fonemlərin kor-koranə istənilən fonemlə yanaşı işlənmə bilməməsi və yaxud hansı fonemlə yanaşı işlənməsi özü də dilin daxili (fonetik, fonoloji) qayda-qanunlarından asılıdır. Tələffüz zamanı sözün asanlıqla ayrılı bilən hissələri – hecalar daxilində fonemlərin bir-birinin yanında yerləşməsi “məhdudiyyətə”, yerləşmə imkanına (*constraint and struktral pressure*) bağlıdır. Real gerçəkliyi əks etdirən heca sayı ilə yuxarıda qeyd olunan rəqəm arasında nəzərəçarparcaq qədər böyük fərq də məhz bu qayda-qanunlardan qaynaqlanır. Məsələn, /d/, /ə/, /r/ səslərindən əmələ gələn /dər/-in hecanı başlayan səsi /d/ hər bir sait fonemdən əvvəl sərbəst şəkildə işlənilə bilər. Belə ki, dildə bu samit /pedər/, /dərbar/, /dərbəder/ sözlərinin tərkibində olduğundan hər kəs tərəfindən qəbul edilir. Lakin /kəqd/, yaxud /lofk/ səslərinin yanaşı gələrək yaratdıqları hecalar heç bir söz daxilində işlənməməklə yanaşı, fars dil daşıyıcılarının tələffüzü ilə də uyğun olmadığından nə dildə heca kimi işlənir, nə də qəbul olunur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, dildə qəbul edilib işlənən hecalar üçün iki xüsusiyyət məcburidir:

1. Hecanı təşkil edən səslər dilin heca quruluşuna uyğun olmalı;
2. Heca dilin sözləri daxilində, söz yaradıcılığında iştirak etməlidir.

Biz bu tədqiqatımızda leksik məna tutumlu birhecalı sözləri, onların işlənmə arealı, səciyyəvi cəhətlərini, həmçinin, birhecalı sözlər daxilində kipləşən samit birləşmələrinin fonetik xüsusiyyətlərini araşdırmağa çalışmış, faktiki material kimi isə Azərbaycanın ölməz şairi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə müraciət etmişik.

Mövzunun aydın təqdimatı üçün biz mərhələli olaraq ilk öncə sait və samit səslər, onların heca daxilində işlənmə qanunauyğunluqları, hecaların təsnifatı kimi filoloji-nəzəri məsələlərə aydınlıq gətirmək, daha sonra irəli sürdüyümüz tezisləri dahi şairin məsnəvilərinə tətbiq etməklə, onlardan edilən iqtibaslarla mülahizələrimizi möhkəmləndirməyi və təsdiqləməyi daha məqsədəuyğun sayırıq.

1. Heca modellərində sait və samitlərin fonetik şəraiti

Tələffüz zamanı sözün asanlıqla ayrılı bilən hissələri – hecalar artikulyasiya baxımından diskretdir (özündən kiçik hissələrə bölünür), başqa sözlə, danışmaq zənciri ayrı-ayrı səslərə deyil, məhz ən kiçik tələffüz vahidi olan hecalara bölünür. “Heca dil daşıyıcılarının hamısının şüursuz şəkildə qabil olduqları, lakin həmin dilin məxsusi qaydalarına müvafiq olaraq danışmaq aktının təbii üzvlənməsi (segmentasiya) vahididir” (Зиндер, 1979: 251).

Hecanı təşkil edən sait səslər aparıcı, mərkəzi mövqe tutur, samit səslər isə ya mərkəz səsdən əvvəl, ya da sonra gəlir. Fars dilinin birhecalı sözlərinin hər birində sait səslər istisnasız olaraq iştirak edir. Fonoloji baxımdan klassik fonetikada hecaları altı növə bölmək mümkün idi: /V/, /VC/, /CV/, /VCC/, CVC/, /CVCC/. V (vokal) – saitləri; C (consonant) – samitləri simvolizə edir.

Lakin müasir dövr fonetistlərinin bir qrupu bu bölgü ilə razılaşmayaraq örtüsüz /V/, /VC/, /VCC/ kimi hecaların varlığını qəbul etmir. Mülahizələrini çoxsaylı elmi dəlillər və eksperimentlərlə əsaslandıraraq bu qrup dilçiyə görə, fars dilində sait fonemlə başlayan heca mövcud deyildir. Hələ uzun illər bundan öncə vurğu ilə əlaqədar apardığımız genişmiqyaslı eksperimental tədqiqat işlərində bu qənaətə gəldiyimizdən

biz də bu istiqamətin tərəfdarı kimi fars dilində ən işlək 3 heca modeli – /CV/, /CVC/, /CVCC/ olduğunu dəstəkləyirik (Ətraflı məlumat üçün bax: Məmmədova, 1359/1980: 72-130; Məmmədova, 2007; Yədollah, 1392/2014, 110; Kamboziya, 1381/2003, 186).

a) /CV/ – samitlə başlanıb, saitlə bitən heca.

Bu heca tipində mərkəz səs (sait)-dən sonra heç bir fonem gəlmir. Yəni sait fonem həm də hecanın sonunu bildirir. Məsələn: /ba; bə-dən; be; bo-lur; bu; bi/. Araşdırma göstərir ki, belə fonetik şəraitdə dilin istənilən samit səsi yanaşı gələ bilmir. Belə ki, fars dilinin 6 monoftoq saiti, /o/ fonemi istisna olmaqla, 23 samiti izləyə bilir. Lakin /z/ samiti /o/ saitindən əvvəl heç bir heca daxilində söz və morfem kimi işlənmə bilmir. Başqa sözlə, fars dilində /zo/ hecası mövcud deyildir. (Yədollah, 2014:112) Deməli, /z/ fonemi istisna olmaqla, /CV/ hecasında fars dilinin hər bir samit fonemi mövcud saitlərdən öncə gələ bilir.

b) /CVC/ – bir samit səslə başlayıb, bir samitlə qapanan heca.

Göründüyü kimi, burada samit səs həm hecanı başlayan, həm də bitirən fonemdir. Bu heca formulu ilə düzələn sözlər fars dilinin lüğət fondunda ən işlək leksemlərdir. Məsələn: /dar; dur; dir; ça-dor; dər; dež/.

c) /CVCC/ – bir samit səslə başlayıb, iki samit səslə qapanan heca.

Belə hecalarda mərkəz səsdən sonra 2 samit fonem bilavasitə hecanı qapayır. Mərkəz səsdən sonra gələn bu iki samit də müəyyən qanunauyğunluq daxilində sait fonemləri izləmək imkanına malikdir. Məs.: /daşt; dust; bist; dəst; jost; nesf, bəxt, nəxş, nəğd, bist/.

2. Samit səs birləşmələrinin fonetik şəraiti

Fars dilində sözün əvvəlində iki və daha artıq samit səs yanaşı gələ bilmədiyi halda, hecanın sonu və ya söz daxilində 2 və 3 samit səs yanaşı işlənmə bilir. Bu samitlər fars dilində “*xuše*”; ingilis dilində isə “*cluster combination*” adlanır. İki yanaşı gələn samitə /CVC/ və /CVCC/ tipli hecalarda; üç samit fonem birləşməsinə isə sözlər daxilində /CVCC+/CVC/, yaxud /CVCC+/CVCC/ heca tiplərinin birləşməsi zamanı rast gəlinir. Məsələn: /dəstbaf/ – *əl ilə toxunmuş*; /dəstbənd/ – *qolbaq, qandal*; /poştəst/ – *bağlama, şələ* və s.

Biz tədqiqatımızda /CVCC/ tipli birhecalı sözlərdə yanaşı gələn və birləşmə yaradan samitlərə fokuslanmış, onlarda baş verən fonetik məhdudiyət, uyğunluq xüsusiyyəti çərçivəsində dilin distributiv qanuniyyətini araşdırmağa çalışmışıq. Qeyd edək ki, dilçilik termini kimi rus dilində “*дистрибуция*” *распределение*; ingilis dilində “*distribution*” adlanan *distribusiya* – müəyyən dilin əlamətlər və ya vahidlər əhatəsinin məcmusudur. “Dilin hər hansı elementinin (fonem, morfem, leksem və s.) distribusiyası onun işlənmə bildiyi bütün mövqe və əhatələrin məcmusu olub, adətən bu vahidin işlənmədiyi bütün mövqe və əhatələrə qarşı qoyulur” (Dilçilik Ensiklopediyası, 2006: 209; Məmmədova, 2009: 254). Qeyd edək ki, yuxarıdakı nümunələrin və ya hər hansı bir neçə leksemin ardıcıl tələffüzü zamanı yanaşı düşən samit səslər arasındakı durğu və fasilənin müxtəlif olacağı nəzərdə tutulmalıdır. Məsələn, birhecalı /rəft/ – *getdi* sözündəki /ft/ bir nəfəsvermə ilə tələffüz edildiyi halda /rəftəm/ – *getdim* leksemindəki /ft/ arasında kiçik bir durğu da hiss edilir; /mən rəftəm/ – *mən getdim* cümləsindəki

yanaşı gələn /nr/ samit birləşməsi arasında isə daha çox hiss edilən durğu və fasilə, bitmiş sadə cümlə intonasiyası təzahür edir.

Fars dilində 23 samit fonem olduğunu nəzərə alsaq, bu dildə /CC/ tipli iki samit birləşməsinin ümumi rəqəmi $23 \times 23 = 529$ olmalı idi. Bu rəqəm heç bir istisna olmadan ikihecalı leksemin birləşmələri zamanı 2 samitin yanaşı gəldiyi halda mümkün ola bilərdi. Ancaq bir cəhəti unutmamaq olmasın ki, heca ayrıcında daxili fasilə, iki leksem birləşməsi zamanı isə həm fasilə, həm də durğu onların tələffüzündə fonetik, akustik fərqlər yaradır. Məhz bu kimi fərqlər nəticəsində ikihecalı sözlər daxilindəki /CC/ birləşmələrinin sayı 529-dan 331-ə; birhecalı sözlər daxilində isə 205-dək azalır. Yəni əslində bu dildə birhecalı /CVCC/ tipli sözlərdə /CC/ (iki samitin yanaşı gəlməsi) böyük məhdudiyətə məruz qalır.

Demək, 529 mümkün variantdan faktiki 205 varianta rast gəlinir, 324-ü isə dildə potensial vəziyyətdə qalır. Bu arqumentlər bir daha mövcud olan samit səslər yalnız dilin daxili qanunları çərçivəsində yanaşı işləmə bilər tezisini təsdiqləyir.

Məsələ ondadır ki, yuxarıda daha çox iki samitin yanaşı gələ bilməsi zamanı leksemlər arasında, sürətli tələffüzdə məhdudiyətin olmaması yanaşı gələn samitlərin öz xarakterlərindəki yanaşı gələ bilməmək xüsusiyyətinə əsaslanır. Lakin dilin fonoloji qaydaları fonem quruluşu çatışmazlığını ləğv etmək, tələffüzü asanlaşdırmaq üçün müxtəlif fonetik imkanlardan, hadisələrdən – assimilyasiya, eliziya, dissimilyasiya, metateza, proteza, cingiltişmə, karlaşma fonetik dəyişmələrindən istifadə edir.

İki samitlə bitən birhecalı sözlərdəki /CC/-nin fizioloji xüsusiyyətləri. /CC/ samit birləşmələri həm leksem, həm də morfem daxilində ola bilər (Belə hallarda hətta müxtəlif samitlərin yaratdığı mənasız hecalar yığımından da istifadə etmək olardı). Lakin bizim tədqiqata cəlb etdiyimiz faktiki material dildə iştirak edən, onun qanunlarına uyğun olan leksik mənə tutumlu sözlərdir.

Araşdırma zamanı ilk əvvəl /CC/ birləşməsindəki samitləri artikulyasiya məxrəclərinə, tələffüz xüsusiyyətlərinə uyğun ayrı-ayrılıqda tədqiq edib, nəticələri birləşdirib, cədvəllərdə verdik. Üfüqi xətt üzrə olanlar /CC/-nin birinci samitini, şaqulu xətt üzrə olanlar isə ikinci samiti bildirir. Bu cədvəllərdən, eyni zamanda, statistik məlumatlar da əldə etmək, hər bir birləşmənin iştirak etdiyi leksemlərin dildə neçə dəfə işləndiyini də müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, cədvəl 1-dən asanlıqla başa düşmək olur ki, /q/ 3 nümunədə birləşmənin birinci tərəfində – /`əqd, nəqb, seqt/ sözlərində; 2 misalda isə birləşmənin ikinci tərəfində – /notq, sedq/ /CC/-nin ikinci səsi kimi yerləşmişdir.

3. Kipləşən samitlər /CC/ birləşməsində

Bildiyimiz kimi, samitlərin əmələgəlmə üsulu tələffüz zamanı hava cərəyanı qarşısında yaranan maneənin yeri, xarakteri, mövqeyinin müəyyənləşməsi ilə şərtlənir. Fars dili samitlərinin formalaşması zamanı hava axını qarşısında yaranan maneənin xüsusiyyətinə görə kipləşən samitlər üç qrupa bölünür:

1. kipləşən samitlər;
2. kipləşən-novlu samitlər;
3. novlu samitlər.

Kipləşən samitlər “tələffüz zamanı xirtdəküstü boşluqda (boğaz, ağız, burun boşluqlarında) yaranan kipləşmənin ani partlayışa keçməsi ilə yaranan samitlər”dir (Dilçilik Ensiklopediyası, 2006: 114). Azərbaycan dilində “*kipləşən samitlər*”, rus dilində

“взрывные согласные”, ingilis dilində “plosive (stop) consonants” kimi təqdim olunan samitlər fars dilində “həmxañha-ye enfecari” adlanır. Mütəxəssis dilçi alim Ə.Dəmirçizadə də “Müasir Azərbaycan dili” kitabının birinci cildində samitləri bu bölgü üzrə üç hissəyə ayıraraq yazır: “Azərbaycan ədəbi dilindəki samitlər küyün yaranma üsuluna görə üç qrupa bölünür: onlardan birincisi kipləşən (və ya partlayan) samitlərdir. Kipləşmiş danışığ üzvlərinin birdən-birə açılması ilə partlayışla ağızdan çıxan səs axınının törətdiyi samitlərə kipləşən samitlər deyilir” (Dəmirçizadə, 2007: 56); görkəmli dilçi A.Axundov isə “əmələgəlmə yerinə görə samitləri kipləşən və novlu olmaqla iki yerə” bölür (Axundov, 1984: 88).

Fars dilinin kipləşən partlayışlı samitlərinin tələffüzünə gəlincə, qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilinin artikulyasiya məxrəcinə yaxındır. Təkcə “eyn” və “həmze” hərflərinin verdiyi / ʔ / fonemi istisna təşkil edir. Tanınmış fonetist Y.Səmərəh bu samitlərin tələffüzü haqqında deyir: “Fars dilinin kipləşən və partlayan samitlərinin tələffüzü zamanı ağız üzvləri bir-birinə kip şəkildə sıxılır. Kipləşmiş ağız üzvləri səs axınının qüvvətli təzyiqi ilə açılır, yəni səs axını maneəni dəf edir. Bu zaman fars dilinin kipləşən samit səsləri əmələ gəlir” (Səmərəh, 2014: 110).

Fars dilinin kipləşən samitləri – /p, b, t, d, k, g, q, ʔ/-dan ibarətdir.

Biz /CVCC/ heca formulu üzrə birhecalı leksemlərdə iki kipləşən samitin yanaşı gəlməsini dil faktları əsasında araşdırmış, nəticələri aşağıdakı cədvəllərdə göstərmişik.

Cədvəl 1. (C_{kipləşən}C_{kipləşən} iki kipləşən samitin yanaşı gəlməsi)

	q	G	K	d	t	b	p	kipləşən-kipləşən
								p
təb`			səbk	əbd	rəbt			b
qət`	notq		potk			qotb		t
	sedq							d
								k
								g
				əqd, nəqd	seqt	nəqb		q
				bə`d		rob`		ʔ

Yuxarıdakı cədvəldə iki kipləşən samitin yanaşı gəldiyi 14 dil faktı nümunə göstərilmişdir. Göründüyü kimi, verilmiş nümunələrin hər birində birləşmədə iştirak edən samitlər tələffüz aparatının qapalı vəziyyətində formalaşır. Əmələ gələn maneə kipləşmədən sonra yüngül partlayışla aradan qaldırılır.

Qapanmanın əmələ gəldiyi və aradan qaldırıldığı tələffüz məxrəcləri isə növbəti cədvəldə əks olunmuşdur.

Cədvəl 2. (C_{kipləşən}C_{kipləşən}-də kipləşmənin əmələ gəlib, ləğv edildiyi artikulyasiya məxrəci)

birinci samitin kipləşmə yeri	ikinci samitin birləşmə yeri	samit birləşmələri
Dodaqlar	damaq (sərt damaq)	bt, bd, bk
Dodaqlar	boğaz (xirdək)	b`
Damaq	boğaz (dilçək)	tq, dq
Damaq	boğaz (dilçək)	tk
Damaq	boğaz (xirdək)	t`
Damaq	Damaq	qt, qd
Damaq	dodaqlar	qb, tb
xirdək	dodaqlar	`b
xirdək	damaq	`d

Araşdırmadan aydın olur ki, 14 dil faktından 9-da kipləşmə və qapanma bir-birindən müəyyən fasilədə, 5 faktı isə yaxın məsafədə əmələ gəlir. Bu isə onu göstərir ki, dil daşıyıcıları üçün iki kipləşən və yanaşı gələn samitlərdə kipləşmə yerinin uzaq olması tələffüzə münasib şərait yaradır və onu asanlaşdırır (məs.: / t` b` / variantlarında olduğu kimi). Kipləşmə nöqtələrinin yaxın olması isə tələffüzü nisbətən çətinləşdirir (bizim araşdırmamızda 14 nümunədən 5-i); beləliklə, yanaşı gəlməli olan iki kipləşən samit üçün ən münasib şəraitlə bağlı aşağıdakı nəticəyə gəlmək mümkündür:

1. Kipləşən samitləri əmələ gətirən tələffüz orqanlarının kipləşmə yeri artikulyasiya aparatının müxtəlif yerlərində baş verməli;

2. İki kipləşən samitin kipləşmə yeri arasındakı fasilə böyük olmalıdır.

/CC/ samit birləşmələrini kar və cingiltilik xarakterləri baxış bucağından araşdırıldıqda aşağıda verdiyimiz birləşmə tiplərini ala bilərik (Cingilti samitlər – C₁; kar samitlər isə C₂):

1. Hər iki samit cingiltidir – /C₁C₁/

2. Hər iki samit kar – /C₂C₁/;

3. Birinci samit cingilti, ikinci samit kar səsdir – /C₁C₂/;

4. Birinci samit kar, ikinci samit cingiltidir – /C₂C₁/.

Cədvəl 3. (C_{kipləşən}C_{kipləşən} samitlərin cingilti, kar xüsusiyyətə münasibəti)

Birinci	samit	ikinci	samit	Birləşən samitlərin növü
kar C ₂	cingilti C ₁	kar C ₂	cingilti C ₁	
-	4	-	4	birinci – C ₁ C ₁
2	-	2	-	ikinci – C ₂ C ₂
-	4	4	-	üçüncü – C ₁ C ₂
4	-	-	4	dördüncü – C ₂ C ₁

3-cü cədvəldən görüldüyü kimi, iki kipləşən /CC/-dəki 14 dil faktından dördündə hər iki samit cingilti; ikisində hər iki samit kar; 4 dil faktında birinci samit cingilti, ikincisi kar; 4 dil faktında yanaşı gələn samitlərin hər ikisi kar samitdir. Eyni zamanda,

qeyd etməliyik ki, ikinci tərəfi (həm də birləşmənin, sözün sonunda dayanan tərəfi) cingiltili olduqda, söz sonunda durduğu üçün, ümumi qanuna görə, cingiltiyini itirərək, karlaşır. İkinci bir cəhətdən kar samitlərlə yanaşı gələn cingiltili samitlər qonşuluq etdikləri kar samitlərin təsiri altında öz cingiltilik xüsusiyyətlərinin bir qismini itirir. Bu zaman belə sözlərdəki cingiltili samit C_1 *irəli assimilyasiyaya* uğrayır – *progressive assimilation* (ing.); *həmquni-ye pişgəra* (fars): /səbk→ səpk/ – *üslub*; /`əsb-`əsp/ – *at*; /rəbt-rəpt/ – *əlaqə, münasibət* və s.

İndi isə iki kipləşən samitin yanaşı gəlməsində hansı məhdudiyətlərin olduğunu araşdıraq. Fars dilində 8 kipləşən samitin olduğunu /p, b, t, d, k, g, q, ` / nəzərə alsaq, ümumiyyətlə, dildə ($8 \times 8 = 64$) 64 kipləşən /CC/ samit birləşməsində formalaşan leksem olmalı idi. Lakin göründüyü kimi, bunların da dildə yalnız 14-ü mövcud, 50-si isə potensial vəziyyətdədir. Səbəblərin axtarışı bizi bir sıra məhdudiyətlərlə qarşı-qarşıya qoydu. Buradakı məhdudiyəti araşdırdıqda isə aşağıda qeyd etdiyimiz nəticələr əldə edildi:

1. Bir-biri ilə yanaşı gələn iki kipləşən samit eyni /bb; tt/ ola bilmir;
2. İki yaxın tələffüz məxrəcində formalaşan səslər /bp; td/ yanaşı gələ bilmir;
3. Yanaşı gələn kipləşən /p/, /g/ samitləri nə birləşmənin birinci, nə də ikinci üzvü kimi işləyə bilər. Məhz buna görə fars dilində /pt, tp, tg, gt/ kimi samit birləşmələri mövcud deyildir;
4. /k/ samiti birləşmənin birinci tərəfində iştirak edə bilmir. Ona görə də /kq, kd/ kimi birləşmələrə bu dildə təsadüf edilmir. Birləşmənin ikinci tərəfində isə /k/ yalnız /t, b/ samitlərindən sonra gələ bilər.

Bundan əlavə, iki kipləşən samit fonetik şəraitinə, yəni birləşmənin birinci, yaxud ikinci tərəfindəki mövqeyinə görə tədqiq olunduqda da maraqlı nəticələr əldə edilmişdir:

1. /b/ samiti /CC/-nin birinci səsidirsə, ondan sonra yalnız /t, d, k, `/ kipləşən samitləri ikinci samit ola bilər: /rəbt, `əbd, səbk, təb`/.
2. /t/ samiti /CC/-nin birinci səsidirsə, o zaman ikinci pozisiyada dayanan /C/, yalnız /b, k, q, `/ samiti ola bilər: /qotb, potk, notq, qət`/.
3. /d/ samiti /CC/-nin birinci səsidirsə, özündən sonra yalnız /q/ samiti onunla yanaşı gələ bilər: /sedq/.
4. /q/ samiti /CC/-nin ilk səsidirsə, onun ikinci səsinin yalnız /b, t, d/ olması mümkündür: /nəqb, sədt, əqd`/.
5. /`/ samiti /CC/-nin əvvəlinci səsidirsə, onu izləyən səslər /b, d/-dir; /ro`b, bə`d/ sözlərində olduğu kimi.

İndi də dövrünə söykənərək misilsiz əsərlərini fars dilində yaradan dünyaca məşhur şairimiz Nizami Gəncəvinin məsnəvilərində dilin qaçılmaz fonetik məhdudiyət qanununa tabe olan /CVCC/ formullu leksemləri dil faktları daxilində araşdıraq. Bu tətbiqi-analitik təhlildən öncə cahanşümul dühanın söz yaradıcılığı haqqında kiçik bir haşiyə yerinə düşər. Nizaminin söz yaradıcılığını dəyərləndirən saysız-hesabsız fikir ümmanın içində böyük ustad Ə.Əhmədovun pafosdan uzaq təqdimatı dərin həqiqətləri ehtiva etməkdədir: “Adətən böyük şairlərə “ustadi-süxən”, yəni “söz ustası” deyirlər. Əgər Nizamiyə də bu ləqəbi versək, bu, onun üçün çox az olar. Nizamiyə “xəllaği-süxən”, yəni “sözyaradan” desək, ona bu ad daha münasib olar. Həqiqətən də, Nizami dilin ehtiyat köklərindən istifadə edərək biki (orijinal) sözlər yaradır, onların vasitəsilə də yeni ifadələr qurur. Bu sahədə Nizami nadir istedad sahibidir. Cəsarətlə demək olar ki, Nizami Azərbaycan ədəbi xəzinəsinə qiymətli gövhərlər bəxş etdiyi kimi, fars dilini də

rəngarəng cavahir nümunələri ilə zینətləndirmiş, bu dilin rəvan, şirin, çevik və oynaq şeir dilinə çevrilməsində böyük əmək sərf etmişdir. Odur ki, bu bərədə farslar bizim Nizamiyə çox bərclüdür” (Əhmədov, 1992: 256). Bu fikirlərin davamı kimi Nizami irsinin yorulmaz tədqiqatçısı Barat Zəncaninin yanaşması da maraqlıdır: “Nizami söz yaradıcılığında o qədər qüdrətli ilhama malikdir ki, zehmindəki incə, zərif düşüncə və fikrini ifadə etmək üçün sözlər onun qələmində mum kimi yumşalıb istədiyi şəkə, qəlibə düşmək üçün xidmətində durur” (Zəncani, 1377: 16).

Ümumilikdə sadalananlarla yanaşı, “Xəmsə”nin müxtəlif aspektlərdən tədqiqinin zəruriliyində başlıca məqam ümumbəşəri və fəlsəfi ideyalar qaynağı olan Nizami məsnəvilərinin unikalığı, bu yaradıcılıq nümunələrinin üslubunun orijinal və spesifikliyi deyil, həm də dövrünün leksik-qrammatik, fonetik dəyişikliklərinin müxtəlifliyi ilə xarakterizə olunan mövcud dilinə güzgü tutması ilə əlaqədardır (Məmmədova, 2022: 65). Bu mənada Nizami bədii irsi hər zaman aktual olaraq qalacaq.

Yuxarıda iki kipləşən samitlərdən birincisi /b/ olarsa, onu səkkiz kipləşən samitdən yalnız /t, d, k, ʔ/-un izləmək imkanı olduğunu gördük. Başqalarının, yəni qalan dördünün – /b, p, g, q/ samitlərinin bu dildəki distributiv xüsusiyyətinə əsasən onu izləmək haqqı yoxdur. Maraqlıdır ki, Nizami məsnəvilərində /rəbt, ʔəbd, səbk, təbʔ/ leksemlərindən yalnız sonuncusuna təsadüf edilir. Şair iki məsnəvisində – “Xosrov və Şirin”də 18, “Leyli və Məcnun”da 7 işlənmə tezliyi ilə bu leksemə müraciət etmişdir.

طبع /təbʔ/ – xasiyyət; anlama; təbiət

بلی در طبع هر دا ننده ای هست،

که با گردنده گرداننده ای هست . (Nizami, 1363b: 7, b.1)

/bəli dər **təbʔ** hər danəndei həst,
ke ba gərdənde gərdanəndei həst/

Bəli, hər anlayan dərk eylər aşkar,
Ki, hər nə dövr edir, dövr etdirən var (Nizami, 2018: 18, b.10).

میدان سخن فراخ باید،

تا طبع سواری یی نماید. (Nizami, 1363c: 27, b. 4)

/meydan-e soxən fərax bayəd,
ta **təbʔ** sovariyyi nomayəd /

Gərək söz meydanı gen olsun müdam,
Atını dördnala səyirtsin ilham (Nizami, 2004: 35, b.16).

Əgər iki bir-birini izləyən kipləşən samitlərin birincisi /t/ olarsa, səkkiz kipləşən samitdən onu yalnız /t, d, k, ʔ/-un izləmək imkanı olduğunu gördük. Başqasının, yəni qalan dördünün – /b, k, q, ʔ/ – fars dilinin distributiv qanunauyğunluğu əsasında həmin samit fonemi izləmək haqqı yoxdur. Dilin lüğət tərkibində birhəcalı CVCC tipli sözlərdə /t/ samiti ilə yanaşı gələn 4 leksem mövcuddur: /qotb, potk, notq, qətʔ/. Nizami “Xəmsə”sində bunların hansı tezliklə işləndiyini araşdıraraq gəldiyimiz nəticələri sizinlə bölüşəcəyik. Qeyd edək ki, قطب/qotb/ – *qūtb* leksemə başqa bu formalı leksemlərlə müqayisədə daha çox müraciət olunmuşdur və müxtəlif məsnəvilərdə ona 13 dəfə rast gəlirik.

قطب/qotb/ – qütb

چرخ روش **قطب** ثبات از تو یافت،

(Nizami, 1363a: 10, b.5) ... باغ وجود آب حیات از تو یافت

/çərx-e rəvəş **qotb**-e səbat əz to yaft,
bağ-e vocud ab-e həyat əz to yaft /

*Hərəkətdəki çərx sabitlik **qütb**ünü Səndə tapdı,
Varlıq bağı dirilik suyunu Səndə tapdı* (Nizami, 1981: 22, b.9).

حجابی ست درزیر **قطب** شمال،

(Nizami, 1363d: 476, b.10) درو چشمه ای پاک از آب زلال.

/hecabist dər zir-e qotb-e şomal,
dər u çeşmei pak əz ab-e zolal/

*Şimal **qütb**ündə qaranlığa bürünmüş bucaqda
Saf, təmiz, parlaq suyu olan çeşmə mövcuddur.*

Nizami /notq/ – *nitq* leksemini yalnız bircə dəfə, özü də “Sirlər xəzinəsi”nin rəsuli-əkrəmin (s) nətinin dördüncüsündə işlətmişdir.

نطق/notq/ – nitq, danışma

ای نفست **نطق** زبان بستگان،

(Nizami, 1363a: 30, b.1) مرهم سودای جگر خستگان .

/ey nəfəsət **notq**-e zəban bəsteqan,
mərhəm-e souda-ye cegər xəsteqan/

*Ey nəfəsi dili tutulanları **nitqa** gətirən,
Cığar xəstələrinin sövdasına məlhəm olan* (Nizami, 1981: 41, b.2).

قطع/qət`/ – kəsmə, ayırma; dayandırma

راهی است عدم که هر چه هستند،

(Nizami, 1363c: 264, b.17) از آفت **قطع** او نرسستند.

/rahist ədəm ke hər çe həstənd,
əz afət-e **qət`-e** u nərəstənd /

*Elə bir yoldur ki, son başı `ədəm,
Onun bəlasına düşəcək aləm...*

/qət`/ – *kəsmə, ayırma; dayandırma* mənası verən leksemi şair məsnəvilərində üç dil faktında işlətmişdir.

/d/ samiti /CC/-nin birinci səsidirsə, özündən sonra kipləşən-partlayışlı samitlərdən yalnız /q/ samiti onunla yanaşı gələ bilər: صدق/sedq/ – *həqiqət, düzlük, sədaqət*. Bizim araşdırmamızda bu leksemin işlənmə tezliyi dördə bərabərdir.

Şair məsnəvilərində bu ərəb alınmasını müxtəlif mənalarda işlətməmiş və şeiriyyətinə rəng qatmaqla üslub gözəlliyi yaratmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, /CVCC/ formullu leksemlər əksəriyyəti etimoloji cəhətdən ərəbmənşəlidir.

صدق/sedq/ – *sidq, həqiqət, sədaqət*

از سر **صدق** شد خدا پرست،

داشت از خویشتنپرستی دست. (Nizami, 1363c: 349, b.11)

/əz sər-e **sedğ** şod xodapərəst,
daşt əz xiştənpərəsti dəst /

Sidq ilə uca Allaha sığındı,
Özünəpərəstindən əl çəkdi.

/q/ fonemi /CC/ samit birləşməsinin ilk səsidirsə, onun ikinci səsinin yalnız /b, t, d/ olması mümkündür: /nə**qb**, sed**q**, `ə**qd**, nə**qd**/ kimi leksemlər “Xəmsə”də müəyyən işlənmə tezliyinə malikdir. Bir neçə nümunəyə müraciət edək:

نقب/nəqb/ – *lağım, yeraltı dar keçid*

دریای در است و کان گنجم،

از **نقب** زنان چگونه رنجم ؟ (Nizami, 1363c: 43, b.11)

/dərya-ye dor əst o kan-e gəncəm,
əz nəğb zənan çeçune rəncəm? /

*Xəzinəm yeraltı, dürrümsə ümman,
Nə üçün inciyim lağım atandan?*

نقد/nəqd/ – *nağd (alverdə nağd pulla sövdələşmə)*

Yaxın Şərq xalqlarının etnoqrafik yaddaşının məhsulu olan əbədi sevgi dastanı “Leyli və Məcnun”da Məcnunun atasının Leyliyə elçi getməsi hissəsində Məcnunun atası deyir:

هر **نقد** که آن بود بهایی،

بفروش چو آمدش روایی ... (Nizami, 1363c: 71, b.18)

/hər **nəğd** ke an bovəd bəhayi,
befruş çə amədəş rəvayi .../

*Mövcud olan hər şeyin öz dəyəri var,
Elə ki istəyəni, tələbkarı gəldi, ver.*

/`/ samiti /CC/-nin əvvəlinci səsidirsə, onu izləyən səslər /b, d/ cingiltili samiti ola bilər; /ro`b, bə`d/ və s. sözlərdə olduğu kimi:

بع/bə`d/ – *sonra*

تاریخ عیان که داشت با خود،

هشتاد و چهار **بع** پانصد . (Nizami, 1363c: 29, b.14)

/tarix-e əyan ke daşt ba xəđ,
həştad o çəhar **bə`d** pansəd/

*Özünün (bitdiyi) tarixini aydın söyləsəm,
Beş yüz səksəndən dörd il sonra (olar).*

Yəni “Leyli və Məcnun” məsnəvisi 584-cü ildə tamamlanmışdır.

Nizami əsərlərinin ardıcıl tədqiqatçısı Vəhid Dəstgerdinin şairin verdiyi bu rəqəm əsaslanaraq təqdim etdiyi məlumatı məsnəvilərin yazılma tarixinin dəqiqləşdirilməsi baxımından maraqlı olduğunu düşünərək burada təqdim etməyi məqsəduyğun saydıq:

در این تاریخ اشتباهی نیست. زیرا بقاعده حروف ابجد و هم بتصريح بیان تاریخ فرموده و از همین جاستکه ما اشتباه تاریخی خسرو و شیرین و مخزن الاسرار را رفع کرده و بطریق یقین گفتیم که مخزن الاسرار در پانصد و هفتاد و دو و خسرو و شیرین در پانصد و هفتاد و شش ساخته شده است. زیرا فرزند وی محمد در خسرو و شیرین هفت ساله و اینجا چهارده ساله و تقریباً هفت سال فاصله بود.

(Nizami, 1363c: 29)

Tərcüməsi: *Bu tarix səhsiz, həqiqətə uyğundur. Çünki əbcəd hərfləri əsasında hesablamaya, eləcə də tarixi aydın şəkildə bildirməsinə əsasən biz “Sirlər xəzinəsi” və “Xosrov və Şirin”in yazılma tarixindəki səhvi rədd edib, yəqinliklə deyə bilərik ki, “Sirlər xəzinəsi” 572-ci ildə; “Xosrov və Şirin” isə 576-cı ildə yazılmışdır. Ona görə ki, oğlu Məhəmməd “Xosrov və Şirin”də 7 yaşında, burada isə (“Leyli və Məcnun” məsnəvisi tamamlanarkən – Ə.M.) təxminən 7 ildən sonra 14 yaşında olmuşdur.*

Nəticə

Bu tədqiqat işində /CVCC/ tipli birhecalı sözlərdə yanaşı gələn kipləşən samitlər, onlarda baş verən fonetik məhdudiyət, uyğunluq xüsusiyyətlərini araşdırmağa çalışdıq. /CC/ samit birləşməsində iki novun tələffüz orqanlarının hansı hissəsində əmələ gəlməsi, eləcə də birləşən samitlər kar və cingilti xüsusiyyətlərinə görə tədqiq edilmişdir. Tədqiqatdan aydın olmuşdur ki, bu dilin kipləşən samitləri heç də sərbəst şəkildə bir-biri ilə yanaşı gələ bilmir. İki kipləşən samitin yanaşı gəlməsi böyük mənada məhdudiyətə bağlıdır. Onların yanaşı gəlməsi üçün aşağıdakı amillər mühümdür:

1. Kipləşən samitləri əmələ gətirən tələffüz orqanlarının kipləşmə yeri artikulyasiya aparatının müxtəlif yerlərində baş verməli;

2. İki kipləşən samitin kipləşmə yeri arasındakı fasilə böyük olmalıdır.

Məqalə daxilində bu səkkiz kipləşən samitin hər birinin bir-biri ilə yanaşı gəlib-gəlməməsi şərtləri aydınlaşdırılmış, alınan nəticələr tezis və cədvəllərdə əks olunmuşdur. Faktiki dil materialı kimi dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” məsnəvilərinə müraciət olunmuşdur.

QAYNAQLAR:

1. Axundov, A. (1984). *Azərbaycan dilinin fonetikasi*. Bakı: Maarif nəşriyyatı.
2. David, Crystal. (2003). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Fifth Edition, Blackwell Publishing Berlin (Printed in the United Kingdom).
3. Dəmirçizadə, Ə. (2007). *Müasir Azərbaycan dili* (I hissə). Bakı: Şərq və Qərb.
4. *Dilçilik Ensiklopediyası*. (2006). F.Veysəllinin müəllifliyi və redaktorluğu ilə, I cild, Bakı: Mütərcim nəşriyyatı.

5. Əhmədov, Ə. (1992). *Nizami-elmsünas*. Bakı: Azərbaycan.
6. *Fərhang-e tousifi-ye avaşenasi-ye Devid Kristala*. (1382). Tərcome ba qələm-e M.F. Xəlil Mirzayi, Tehran.
7. Həqşenas, Neysari. (1386). *Avaşenasi, moə`ssese-ye enteşarat-e "Agah"*. Tehran.
8. Kamboziya, Aliye K. Z. (1381). Həmze dər zəban-e farsî. *Məcəlle-ye Daneşkəde-ye ədəbiyyat o olum-e ensani-ye daneşkəde-ye Tehran*. Doure-ye 52, şomare-ye 164, 280-290.
9. Məmmədova, Ə. (1359/1980). Vijegiha-ye təkəye dər zəban-e farsî-ye moaser. *Qoftarha-ye pıramun-e Məsəyei-e zəbanşenasi-ye İran (eqtebas və tərcome H.Sədiq)*, Tehran: çapxane-ye Məs`ud Sə`d, 72-130.
10. Məmmədova Ə. (2007). *Fars dilində söz vurğusu (eksperimental tədqiqat işi)*. Bakı: Nafta Press nəşriyyatı.
11. Məmmədova, Ə. (2008). Müasir fars dili fonemlərinin heca daxilində reallaşması. *Dil və Ədəbiyyat Beynəlxalq Elmi-nəzəri jurnal*, 4(64), 66-72.
12. Məmmədova, Ə. (2009). Müasir fars dili samit fonemlərinin distribusiyası. *AMEA, akad. Z. Bunyadov adına Şərşünashlıq İnstitutu, Elmi Tədqıqləri, Şərq filologiyası məsələləri, IV buraxılış*, 252-275.
13. Məmmədova, Ə. (2011). *Fars dilinin orfoqrafiyası (dərs vəsaiti)*. Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı.
14. Мамедова, А. (2013). Фонемный инвентарь современного персидского языка. «Перспективы науки», *Научно-практический журнал*, № 10, октябрь, 125-129.
15. Məmmədova, Ə. (2022). *Nizami Gəncəvi yaradıcılığı üzrə filoloji tədqıqlər*. Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı.
16. Nezami Gəncəvi. (1363a). *Kolleyyat-e həkim Nezami Gəncəvi. Məxzəno-l-əsrar. Ba həvaşi-yo təshih o şər-h-e loğat əz Vəhid-e Dəstgerdi*, çap-e dovvom, se celdi, celd-e əvvəl. Tehran: şirkət-e çap o enteşarat-e Elmi.
17. Nezami Gəncəvi. (1363b). *Kolleyyat-e həkim Nezami Gəncəvi. Xosrov o Şirin*. Ba həvaşi-yo təshih o şər-h-e loğat əz Vəhid-e Dəstgerdi, çap-e dovvom, se celdi, celd-e dovvom. Tehran: şirkət-e çap o enteşarat-e Elmi.
18. Nezami Gəncəvi. (1363c). *Kolleyyat-e həkim Nezami Gəncəvi. Leyli və Məcnun*. Ba həvaşi-yo təshih o şər-h-e loğat əz Vəhid-e Dəstgerdi, çap-e dovvom, se celdi, celd-e əvvəl, Tehran: şirkət-e çap o enteşarat-e Elmi.
19. Nezami Gəncəvi. (1363ç). *Kolleyyat-e həkim Nezami Gəncəvi. Haft peykər*. Ba həvaşi-yo təshih o şər-h-e loğat əz Vəhid-e Dəstgerdi, çap-e dovvom, se celdi, celd-e əvvəl. Tehran: şirkət-e çap o enteşarat-e Elmi.
20. Nezami Gəncəvi. (1363d). *Kolleyyat-e həkim Nezami Gəncəvi. Şərəfname*. Ba həvaşi-yo təshih o şər-h-e loğat əz Vəhid-e Dəstgerdi, çap-e dovvom, se celdi, celd-e əvvəl. Tehran: şirkət-e çap o enteşarat-e Elmi.
21. Nezami Gəncəvi. (1947). *Şərəfname*. Tərtib dəhənde-ye mətn-e elmi yo tənqidi Əbdolkərim Əlizadə. Bakı: nəşreyyat-e Fərhangestan-e Olum-e Comhuri-ye Şourəvi-ye Sosiyalisti-ye Azərbaycan.
22. Nizami Gəncəvi (1981). *Sirlər xəzinəsi*. Rüstəm Əliyevin tərcüməsində. Bakı: Elm nəşriyyatı.
23. Nizami Gəncəvi (2004). *Leyli və Məcnun*. Səməd Vurğunun tərcüməsində. Bakı: Lider nəşriyyatı.

24. Nizami Gəncəvi. (2018). *Xosrov və Şirin*. Mir Cəlal Zəkinin tərcüməsində. Bakı: Qanun nəşriyyatı.
25. Yədollah, S. (1392). *Avaşenası-ye zəban-e farsı*. Virayəş-e dovvom. Tehran: Mərkəz-e nəşr-e Daneşqahi.
26. Zəncani, Bərat. (1377). *Sovər-e xəyal dər Xəmse-ye Nezami*. Tehran: nəşreyyat-e Əmir Kəbir.

Phonetic Characteristics of Consonant Clusters in Persian (Based on Nizami Ganjavi's "Khamse")

ASMATKHANIM MAMADOVA **

Abstract

Language – our speech – is composed of a stream of sequential sounds and phonetic units that can be easily distinguished during pronunciation. If we analyze human speech, which resembles a chain, by breaking it down from complex to simple components, we should begin with sentence series – the largest units after speech – and end with the smallest linguistic unit, the phoneme. Correspondingly, if we break down the phonetic units of language, the analysis should start with the intonation system and end with sound and silence.

Knowing that Persian phonemes consist of 6 vowels and 23 consonants, and considering 3 types of syllables, the total number of possible syllables in Persian would be 76,314. However, for this number to be achievable there should be no restriction on the combinations of consonants and vowels in the language. If every phoneme could freely occur next to any other, we could easily reach the aforementioned number. However, because not every phoneme can appear adjacent to another, the actual number of syllables is significantly lower – less than one-tenth of that figure.

In this study, we examine the distributional properties of Persian compressed-plosive consonants according to the CVCC syllable structure, based on Nizami Ganjavi's "Khamse".

Keywords: *consonant, vowel, plosive (stop) consonants, syllable, phoneme, Nizami, Khamse*

Фонетическая характеристика взрывных согласных персидском языке (На материале «Хамсе» Низами Гянджеви)

АСМЕТХАНУМ МАМЕДОВА***

Резюме

Язык – это наша речь, представляющая собой поток последовательно следующих звуков и легко различаемых при произношении фонетических единиц. Если проанализировать человеческую речь, напоминающую цепочку, от сложного к простому, то следует начать с предложения – наибольшей единицы после самой речи, – и закончить наименьшей языковой единицей – фонемой. Аналогично, при анализе фонетических единиц языка мы должны начать с интонационной системы и закончить звуками и паузами.

Учитывая, что в персидском языке 6 гласных и 23 согласных фонемы, и принимая во внимание три типа слогов, можно предположить существование 76.314 возможных

** Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor; Baku State University; kamillik@mail.ru; ORCID No: 0000-0002 9055-2313

*** Кандидат филологических наук, доцент; Бакинский государственный университет; kamillik@mail.ru; ORCID No: 0000-0002 9055-2313

слов. Однако для этого не должно быть никаких ограничений на сочетание согласных и гласных в языке. Если бы каждая фонема могла свободно сочетаться с другой, это число было бы достижимо. Но поскольку не все фонемы могут находиться рядом друг с другом, реальное количество слогов значительно меньше – менее одной десятой от предполагаемого числа.

В настоящем исследовании мы рассматриваем дистрибутивные особенности сжатых-взрывных согласных персидского языка по формуле слога типа CVCC на материале “Хамсе” Низами Гянджеви.

Ключевые слова: согласный, гласный, взрывные согласные, слог, фонема, Низами, Хамсе

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.04.2025

Çара qəbul: 19.05.2025

Çap olunma tarixi: 28.10.2025